

महाराष्ट्रातील मागासवर्गीयांच्या शैक्षणिक विकासामध्ये

महात्मा ज्योतीराव फुले यांचे योगदान :

एक समाजशास्त्रीय अध्ययन

:: यु.जी.सी. मान्यताप्राप्त लघुशोध प्रबंध ::

संशोधन कर्ता

प्रा. कमलाकर पंजाबराव तागडे

समाजशास्त्र विभाग, पी.डब्ल्यु.एस.कॉलेज, नागपूर.

पी. डब्ल्यु. एस. कला व वाणिज्य महाविद्यालय, नागपूर.

२०१२-१३

Proforma for Submission of Information at the time of sending the final Report of the work done on th project.

10. Objective of the Project :

1. प्राचीन काळापासून ते आधुनिक काळापर्यन्त मागासवर्गीयांच्या शैक्षणिक स्थितीचे अध्ययन करणे आणि त्यांच्या शैक्षणिक समस्येचे विश्लेषण करणे.
2. जोतीराव फुले यांच्या शैक्षणिक विचारांचे आणि कार्याचे अध्ययन करणे.
3. मागासवर्गीय लोकांची शिक्षणाच्या अभावामुळे अवनती झाली. शिक्षणाशिवाय मागासवर्गीय लोकांचा विकास होऊच शकत नाही हे सत्य जगासमोर मांडण्याचा प्रयत्न करणे.
4. मागासवर्गीयांमध्ये जी काही शैक्षणिक प्रगती झाली आहे, ती महात्मा ज्योतीराव फुले यांच्या विचार आणि कार्यामुळे झाली आहे काय ? या प्रश्नाचा शोध घेणे.

12. Achivement from the project :

1. मागासवर्गीयांच्या शैक्षणिक विकासामध्ये महात्मा ज्योतिबा फुले यांचे विशेष योगदान आहे.
2. मागासवर्गीय समाजाला समाजापासून वंचित करण्यात आले त्यामुळे या समाजाची अवनती झाली.
3. महात्मा यांच्या शैक्षणिक कार्यामुळे मागासवर्गीय समाजाचा शैक्षणिक विकास झाला व त्यांच्यामध्ये स्वअस्तीत्वाची जाणिव निर्माण झाली.
4. महात्मा फुले यांचे शैक्षणिक विचार व कार्य हे नवीन पिढीस अनुकरणीय व प्रेरणा देणारे आहेत.

13. Summary of the finding :

अ) निष्कर्ष :

महाराष्ट्रातील मागासवर्गीयांच्या शैक्षणिक विकासामध्ये महात्मा ज्योतीबा फुले यांचे योगदान. प्रस्तुत लघुशोधप्रकल्पाकरीता द्वितीय तथ्यांद्वारे काही निष्कर्ष संशोधनातुन आढळून आले ते खालीलप्रमाणे आहेत.

- १) प्राचिन शिक्षण व्यवस्थेच्या अध्ययातुन असे आढळून येते की, उच्च निच्च तेच्या विषम तत्वांवर आधारलेल्या वैदीक शिक्षण पद्धतीमुळे मागासवर्गीय समाज शिक्षणापासून वंचीत होता. शिक्षण पद्धतीचा दोषपूर्ण व्यवस्थापनामुळे मुठ भर उच्च वर्णीय समाजाकडे शिक्षणाचे केंद्रीयकरण झाले आणि बहुसंख्य समाज शिक्षणापासून वंचीत झाला. यातुन मागासवर्गीयांची शैक्षणिक समस्या निर्माण झाली.
- २) वैदीक शिक्षण पद्धती नुसार दिले जाणारे शिक्षण हे सार्वत्रीक स्वरूपाचे नव्हते शिक्षणाचे विषण वर्गीकरणामुळे संवागीण विकासाच्या दृष्टीने ही शिक्षण पद्धती सामान्य जनतेच्या हिताची नव्हती.
- ३) प्राचीन भारतीय शिक्षण पद्धतीत बौद्ध शिक्षण पद्धतीत ही श्रेष्ठ दर्जाची असल्याचे आढळून येते उत्कृष्ट शिक्षण संस्था, भव्य दिव्य विद्यापीठाचा विकास आणि शिक्षणाच्या उत्कृष्ट व्यवस्थापनामुळे या शिक्षण पद्धतीतला गौरव प्राप्त झालेला होता. वैदिक शिक्षण पद्धतीने निर्माण केलेले श्रेष्ठ कनिष्ठ तेच्या आधारावरील शिक्षण हे बौद्ध शिक्षण पद्धतीने त्याज्ज ठरविले. या शिक्षण पद्धतीत शिक्षणाच्या उद्देश साध्य करतांना कोणताही प्रकारचा वर्ण किंवा जाती भेद पाळला जात नव्हता. शिक्षण घेण्याचे सर्वांना सारखेच स्वातंत्र होते. ही शिक्षण पद्धती सार्वत्रीक संस्थाची असल्याचे आढळून येते.
- ४) बौद्ध शिक्षण पद्धतीत समानतेच्या तत्वांवर आधारलेली असल्याने वैदीक आर्यांनी या शिक्षण पद्धतीत विरोद प्रकट केला. बौद्ध शिक्षण पद्धतीचे श्रेष्ठत्व वैदीक आर्यांना सहन झाले नाही. त्यामुळे त्यांनी प्रतिक्रांती वादी मार्ग ठरवून मनुस्मृतीद्वारा जाती व्यवस्थेच्या आधारावर भारतीय समाज व्यवस्थेत पुन्हा विषमतेचे बिजारोपन केले. वैदीक विषम शिक्षण

पद्धतीच्या किल्ला जाती व्यवस्थेने हिंदुच्या समाजव्यवस्थेत गिरवीला ह्या मुळे जातीच्या श्रेष्ठकनिष्ठतेच्या आधारावर शैक्षणिक अधिकारांचे वितरण हिंदुच्या समाजा व्यवस्थेत करण्यात आले. परिणामी कनिष्ठ जातींचे शैक्षणिक मागासलेपण कायम राहिले.

५) वैदिक आर्यांचे प्रतिक्रांती वादी धोरण आणि मध्यकाळातील हिंदुमुस्लीमांच्या आक्रमणाची घड बौद्ध शिक्षण पद्धतीला बसले या आक्रमणात प्राचीन बौद्ध विहार, बौद्ध विद्यापिठे, बौद्ध शिक्षण केंद्रे यांचा विध्वंस झाला. तसेच बौद्ध भिक्षू आणि बौद्ध आर्यांच्या बेसुमार कत्तलीमुळे बौद्ध शिक्षण संस्था लौष पावल्या. यांचा परीणाम मागासवर्गीयांना शिक्षण मिळणे कठीण झाले.

६) इंग्रजी राजवटीत इंग्रजांचा समान नागरी कायद्यामुळे मागासवर्गीयांवर अनादिकाळापासून असलेली शिक्षणाची बंदी उठविण्यात आली. शिक्षण सर्वांसाठी मोकळे करण्यात आले. परंतु शिक्षणाचे नियोजन करतांना प्रारंभी ब्रिटीशाने विषम दृष्टीकोन अंगिकारला. “शिक्षणाचा प्रवाह उच्च वर्णियापासून झिरपत झिरपत मागासवर्गीयांपर्यंत पोहचेल” अशी दुहेरी शिक्षण निती इंग्रजानी स्विकारल्याने परीणाम असा झाला की, उच्च वर्णियांचा शिक्षणावर ताबा निर्माण झाला. शिक्षण क्षेत्रातील अधिकारी आणि अध्यापक वर्गाथ उच्च वर्णियांचे वचस्व असल्याने ही शिक्षण पद्धती प्रारंभी मागासवर्गीयांच्या शैक्षणिक विकासाकरीता हितकारक ठरली नाही.

७) प्राचीन मध्य आणि आधुनिक काळातील दोषपूर्ण शिक्षण व्यवस्थेमुळे मागासवर्गीयांची शैक्षणिक समस्या निर्माण झाली. मागासवर्गीयांचे शैक्षणिक उनिव भरून काढण्याकरीता शिक्षणाचे सार्वत्रीकरण होणे आवश्यक होते. शैक्षणिक विषमता निर्माण करणाऱ्या बाबींचे उच्चाटन होणे आवश्यक होते. याकरीता ब्रिटीश राजवटीत सामाजीक, शैक्षणिक, आर्थिक विषमता निर्माण करणाऱ्या बाबींचे उच्चाटन घडवून आणणाऱ्या विचार धारेच्या जन्म आधुनीक काळात भारतीय समाज व्यवस्थेत होऊ लागला. ज्योतीराव फुले आणि डॉ. आंबेडकर यांनी १८ व्य १९ साव्या शतकात सामाजीक परिवर्तनाचे जे मनवंतर घडवून आणले. त्यामुळे मागासवर्गीय समाजात शैक्षणिक जागृती निर्माण झाली.

ब) उपाययोजना :

मागासवर्गीय समाजाच्या शैक्षणिक विकासाकरीता भारतीय शिक्षण पद्धतीमध्ये काही धोरणात्मक बदल घडवून आणण्याची नितांत गरज आहे. त्याकरीता पूढील काही उपाययोजना संशोधक कर्ताने सुचविले आहे. या उपाययोजना अमलात आणण्याची गरज आहे. त्याशिवाय मागासवर्गीयांच्या त्वरीत शैक्षणिक विकास होऊ शकणार नाही.

- १) प्रचलित भारतीय शिक्षण पद्धतीमध्ये शैक्षणिक धोरण आणि प्रत्यक्ष आदर्शांच्या अभार जाणवतो. शिक्षण व्यवस्थेच्या दोष पुर्ण व्यवस्थापनामुळे भारतीय शिक्षण पद्धती अजुनही शैक्षणिक असमानता आहे.
- २) सध्याचा शिक्षण पद्धतीनुसार शालेय शिक्षणाचे जे आधुनिक श्रेनिकरण झाले आहे. अर्थात १. कॉन्वेन्ट एज्युकेशन २. जिल्हा परिषद, महानगर पालीका आणि नगर पालीकेच्या शाळेतील शिक्षण कॉन्वेन्ट एज्युकेशन हे श्रेष्ठ दर्जाचे आहे. तर स्थानिक नगर पालीका महानगर पालीका आणि जिल्हा परिषदेच्या शाळांमधुन दिले जाणारे शिक्षण हे निष्कृष्ट दर्जाचे आहे. त्यामुळे सध्याच्या अश्या शैक्षणिक विभागणीनुसार शैक्षणिक क्षेत्रात विषमतेची दरी निर्माण झाली आहे. शिक्षण क्षेत्रातील ही विषमता त्वरीत दुर करने अनिवार्य आहे. कारण ज्याचा जवळ पैसा आहे तोच आपल्या मुलांना कॉन्वेन्ट मध्ये शिक्षण देऊ शकतो. परंतु गरीब पालक आपल्या मुलांना कॉन्वेन्ट मध्ये शिक्षण देऊ शकत नाही. त्यामुळे शालेय शिक्षणात निर्माण झालेली ही विषम परिस्थिती शासनाने दुर करणे आवश्यक आहे.
- ३) सध्याचा शिक्षण पद्धतीत शासकिय धोरणानुसार महाविद्यालयीन शिक्षणावर अधिक खर्च केला जातो. परंतु प्राथमिक आणि माध्यमिक शिक्षणावर कमी खर्च केला जातो ही बाब अन्यायकारक आहे. कारण उच्च शिक्षण संस्थान मध्ये मागासवर्गीयांची संख्या कमी असल्याने या संधीच्या त्यांना योग्य उपयोग होत नाही. म्हणून वार्षिक अंदाजपत्रातील शैक्षणिक खर्चाचे नियोजन करतांना शालेय शिक्षणाकरीता शासनाने अधिक खर्च करावा.
- ४) मागासवर्गीयांच्या शैक्षणिक विकासाकरीता कायद्याचा विशेष सोयी सवलतींची तरतुद असली तरी शिक्षण क्षेत्रातील अधिकारी आणि अध्यापक वर्ग हा बहुसंख्येने उच्च वर्गातीलच

असल्यामुळे शिक्षणाच्या हेतु साध्य करतांना मागासवर्गीयाप्रती आजही विषमता जोपासली जाते. त्यामुळे मागासवर्गीयांचा शैक्षणिक विकासात अडथडा निर्माण होते. याकरीता शासनाने शिक्षण क्षेत्रातील मागासवर्गीय शिक्षक प्राध्यापक, आणि अधिकाऱ्यांचे योग्य प्रतिनीधीत्व निर्माण करणारी यंत्रणा राबदावी.

- ५) आधुनिक काळात देखील आपल्या देशातील शालेय शिक्षणाचा बऱ्याच क्रमीक पुस्तकामधुन दैववान आणि अंधश्रद्धा निर्माण करणारे पाठ आहेत. ज्यामुळे सामाजीक धार्मीक विषमतेचे उच्चाटन होण्याऐवजी बालपनापासूनच विद्यार्थ्यांच्या मनावर विषमतेच्या प्रभाव पडतो. त्यामुळे क्रमीक पुस्तकामधुन अंधश्रद्धा निर्माण होत असते. ही परिस्थिती नष्ट करण्यासाठी क्रमीक पुस्तकामधुन विज्ञान निष्ठ दृष्टी आणि लोकशाही मुल्ये असणारे धडे अंतर्भूत करण्यात यावे.
- ६) आपल्या देशातील प्रसार माध्यमातील साधने अर्थात आकाशवाणी दुरचित्रवाणी इत्यादींच्या प्रसारणातुन आजही अंधश्रद्धा , दैववान आणि काल्पनीक गोष्टीवर आधारीत चित्रपण , नाटके, सिरीयल दाखविण्यात येतात. त्यांच्या तरूण पिढीवर वाईट परिणाम होतो. भारतीय प्रसार माध्यमातुन सामाजीक समता, बंधुत्व, राष्ट्रभक्ती आणि बौद्धीक विकास घडवून आणणाऱ्या कार्यक्रमांणाच प्राधान्य देण्यात यावे.
- ७) समाजातील सर्व उपेक्षित आणि दुर्बल घटकांकरीता शिक्षण हे आर्थिक दृष्टीने परवडनारे असेच असावे. संविधानीक आदर्शाची प्रामाणीक अंमलबजावनी करण्यात यावे फुले आंबेडकर यांच्या शैक्षणिक विचारांच्या शैक्षणिक धोरणातुन अंमल करण्यात यावा.
- ८) शैक्षणिक पाङ्ग्यक्रमातुन नैतीक शिक्षणाला प्राधान्य देण्यात यावे. यासाठी सामाजीक नितीमत्ता घडविणारा पाठ् यक्रमाच्या अंतर्भाव करण्यात यावा.
- ९) मागासवर्गीय समाजाने शैक्षणिक विकासाला गतीदेण्याकरीता केवळ शासक प्रशासन आणि शिक्षण व्यवस्थेवर केवळ अवलंबुन न राहता स्पर्धेच्या युगात टिकाव धरण्यासाठी स्वतामध्ये गुणात्मक आणि आवश्यक बदल घडवुन आणण्यासाठी सामुहीक प्रयत्नातुन शैक्षणिक विकासाचे कार्यक्रम राबविण्यावर भर दिला पाहीजे.

14. Contribution to the Society :

प्रस्तुत या लघुशोधाद्वारे देशाला तसेच बहुजन समाजातील लोकांना निश्चितच फायदा होईल. कारण महात्मा फुल्यांचे शैक्षणिक कार्य हे ऐतिहासिक आहे. त्यांच्या कार्याची वस्तुनिष्ठता व तर्कसंगत दृष्टिकोन विद्यार्थ्यांपुढे व समाजापुढे येईल. वर्तमान शिक्षण प्रणालीचे खाजगीकरण करून मागासवर्गीयांना शिक्षण मिळणार नाही. अशा प्रकारची योजना आखली जात आहे. अजुनही संपूर्ण भारतात उच्च शिक्षण घेणाऱ्यांचे प्रमाण फक्त 12% आहे. याचा अर्थ असा की, भारतीय समाजातील लोकांना अजुनही प्राथमिक शिक्षण पूर्णस्वरूपात मिलालेली नाही. जेव्हा की, भारतीय संविधानाद्वारे प्राथमिक शिक्षण हे मोफत देण्यात यावे असे म्हटले आहे. देशाला महासत्ता करण्याच्या अगोदर प्रथम त्या देशातील लोकांच्या प्राथमिक गरजा पूर्ण करणे आवश्यक दयनीय आहे. त्यांच्या शैक्षणिक दर्जा महात्मा फुल्यांच्या विचाराद्वारे उंचारणे शक्य आहे.